

MATIRHISELO MA XITSONGA NAMUNTLHA

Colfar Hlongwana

Manghenelo

Afrika-Dzonga ku na tindzimi to ringana khumen'we leti ti nga ta ximfumo, ku nga Xinghezi, Xibunu, Xitsonga, Xiqhosa, Xindhevele, Xizulu, Xipedi, Xivhenda, Xitswana, Xiswati na Xisuthu. Exikarhi ka tindzimi leti, Xitsonga a xi si kuma nhluvukiso lowu xi faneleke. Leswi swi vonaka hi matirhiselo ma xona eka swa tidyondzo, eka thelevhixini na le ka mbulavulo wa masiku hinkwawo. Ku kombisa ku tsana ka Xitsonga eka swiyenge leswi longoloxiweke, laha hansi ku hlamuseriwa xiyenge xin'wana na xin'wana hi vuenti.

Xitsonga eka swa tidyondzo

Ririmi i xitlhangu lexi xi nga pfunaka vanhu ku va na vutlhari no va na vutivi byo enta eka tidyondzo. Ririmi ra manana ri tlhela ri pfuna swinene eku andziseni miehleketo ya vanhu. Hambileswi tipholisi ta ririmi ti nga kona eAfrika-Dzonga, ka ha ri na ku tsotsomba swinene hi matirhiselo ma tona (tipholisi). Vana va xikolo, ngopfungopfu vantima va ha tirhisa ririmi ra vumbirhi (Xinghezi) tanihi ririmi ro dyondza no dyondzisa. Leswi swi endla leswaku vadyondzi va nga kumi ntivo lowu wu faneleke kumbe lowu wu kumaka hi valungu naswona va tikeleka ku yisa emahlweni tidyondzo ta vona. Eku heteleleni, dyondzo yi hundzuka xinghunghumana eka vona. Vadyondzi va twisisa hi vuenti loko va dyondzisiwa hi ririmi ra manana kufana na matiko ma le handle, Xk: eChayina va tirhisa Mandarinini. Mhaka leyi yi paluxiwini na hi United Nations, Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO).

Xitsonga xi dyondzisiwa eka tiyunivhesiti ta mune eAfrika-Dzonga. Kambe eka tiyunivhesiti leti, vadyondzi va tirhisa ntsena Xitsonga etlilasini ya Xitsonga ntsena. Ku hava na yunivhesiti na yin'we leyi ringetaka kumbe yi nga le makungwini yo xi tirhisa tanihi ririmi ro dyondza no dyondzisa. Leswi swi va tano ku ri ku entiyisweni vadyondzi va tirhisa Xinghezi ntsena exikolweni, loko va ri ehandle ka xikolo, va tirhisa Xitsonga hikuva Xinghezi xi va tsandzekisa ku ehleketela hi vuenti no humesa leswi va lavaka ku swi humesa hi ku hetiseka. Mhaka yo dyondzisa vadyondzi hi ririmi ra vona yi na mbuyelo wo enerisa. Dkd JR Rammala wa Yunivhesiti ya Limpopo u kale a ringeta mhaka leyi loko a ha ri eYunivhesiti ya Pitori hi ku avanyisa vadyondzi va khompyuta hi hafu, van'wana va dyondzisiwa hi Xipedi kasi van'wana hi Xinghezi. Hambileswi swo ka swi nga tsariwangi ematsalweni ku tiyisisa mhaka leyi, Dkd

JR Rammala u kombisile leswaku mbuyelo wa lava a va dyondzisiwa hi Xipedi wu ve na tiphesente ta le henhle ku tlula lava a va dyondza hi Xinghezi. Leswi swa tikomba leswaku loko vadyondzi va dyondzisiwa hi ririmi ra manana, va twisisa swinene kutlula loko va dyondzisiwa hi Xinghezi.

Xitsonga eka thelevhixini

Ku ya hi vumbiwa ra Afrika-Dzonga ra 1996 eka ndzima ya 6 (1) ku kombisiwa leswaku tindzimi hinkwato to laha Afrika-Dzonga ta ringana naswona ti fanele ku tirhisiwa ku ringana (Vumbiwa ra Rhipubiliki ya Afrika-Dzonga, 1996). Kambe ka ha ri na nkayivelo loko hi ya eka thelevhixini. Swi tikomba Xitsonga xi tekeriwa ehansi swinene hikuva ku hava hambu wu ri nongonoko wun'we lowu wu haxiwaka hi Xitsonga. Loko ma ri mahungu ma haxiwa kambirhi kumbe kanharhu evhikini hi Xitsonga. Mhaka leyi Vatsonga vo tala a yi va khomi kahle. Leswi swi hlohlotela leswaku vavulavuri va tindzimi tin'wana va langutela Xitsonga ebodhlehleni. *Tshedzha pictures* yi ringetile ku tisa xitori xa *Giyani: Land of Blood* lexi a xi tlanga hi Xitsonga eka SABC 2, kambe xi lo tlanga ntsena tin'hweti tinharhu. Endzhaku ko hela ka ntlangu lowu, ku vile na vanhu vo tala va nga pfatlanyeka.

Ku pfumaleka ka switori swa Xitsonga eka thelevhixini, swi endla leswaku tindzimi to fana na Xizulu, Xipedi na Xivhenda ti languteka ti ri tona ntsena tindzimi ta nkoka laha Afrika-Dzonga. Xitsonga i ririmi leri ri nga le enawini ku ringanela ku tirhisiwa eka misingiriko hinkwayo ya laha tikweni, kambe a swi vuli nchumu loko ri nga kombiwi na leka thelevhixini. Hikokwalaho ka ku twa ku vava ka vavulavuri va Xitsonga hi mhaka leyi, ku na mihlangano yo fana na *Pfukani Vatsonga Machangani* (PVM), *Xitsonga Forum*, *Ndhavuko Makomba Ndlela*, *Hlanganani Vatsonga* na mihlangano yin'wana leyi yi nga le ku ringeteni hi matimba ku lwisana na xiphiso lexi, kambe eka nkarhi wa sweswi swi tikomba ko va nyuku wa mbyana lowu ngo helela evoyeni. Hambu *Pan South African Language Board* (PanSALB) leyi simekiweke ku languta timfanelo ta tindzimi e Afrika-Dzonga swi tikomba yi tekeriwa ku cinca xiyimo lexi.

Mbulavulo wa siku na siku

Loko hi landzelerisa ndzima leyi yi rimiweke ku fikela namuntlha, mugeni ya Vatsonga a yi vonaki, kasi letin'wana tindzimi ti le kule swinene. Leswi swi endla leswaku Vatsonga va va na ku chava no tinyuma ku vulavula ririmi ra vona evan'hwini. Tindzimi letin'wana ta hleka loko Vatsonga va vulavula hikuva a ri byariwangi ku ringanela evanhwini loko hi pamanisa na Xizulu kumbe Xipedi. Tlhandlakambirhi, vanhu va tindzimi tin'wana va va na mavonelo mo hamboloka hi Xitsonga. Van'wava va tlhela va pumba Vatsonga ku va rixaka ra huwa loko ri

vulavula, mhaka yo fana na leyi yi fanele yi herisiwa hikuva a hi ntiyiso. Xin'wana xa swiphiso leswi swi nga kona eka Vatsonga i ku ngenisa tin'wana tindzimi eka miburisano ya vona. Loko hi xiya, eka masiku ma namuntlha swi tikomba swi ri ntlovelo wa kona ku ngenisa tin'wana tindzimi eka mbulavulo na laha swi nga bohiki. Maendlelo mo tani ma yisa Xitsonga ehansi. Vanhu vo tala a va ha xi tivi Xitsonga. Phurofesa Tinyiko Maluleke u tshame a ku “eku sunguleni vanhu a va ri na tindzimi, naswona tindzimi leti a ti ri na vanhu” kambe sweswi, swi tikomba Xitsonga xi nga ha ri na vanhu hikuva Vatsonga va vulavula tindzimi timbe.

Nghimeto

Nhluvukiso wa Xitsonga wa ha ri hansi swinene. Hambileswi Xitsonga xi nga rin'wana ra tindzimi ta ximfumo eAfrika-Dzonga, migingiriko yo antswisa ririmi leri a yi vonaki hi ndlela leyi a swi languteriwile hakona, ngopfungopfu loko swi ta eka timhaka ta dyondzo. Hi ku ya hi ndzaviso wa UNESCO, vadyondzi va twisisa dyondzo yo karhi loko va leteriwa hi ririmi leri va ri twisisaka. Leswi swi vula leswaku vadyondzi va na mfanelo yo dyondzisiwa kumbe ku leteriwa hi ririmi leri va ri twisisaka, ri nga ririmi ra manana. Xin'wana xa swirhalanganyi leswi swi kombisiweke i nkayivelo wa minongonoko ya Xitsonga eka thelevhixini. Leswi swi endla leswaku nhluvukiso wa Xitsonga wu tsandzeka ku ya emahlweni hikuva ku hava xo tibuma hi xona. Xk: vavulavuri va Xivhenda va tibuma hi *Muvhango*, eka Xizulu na Xipedi ku hlaya minongonoko ya kona i ku twa ku xurha, kambe eka Xitsonga a ku na nchumu. Xohetelela, tanihi Vatsonga hi fanele hi hluvukisa ririmi ra hina hi ku vulavula hi tlhela hi tinyungubyisa hi rona hi nga chavi nakona hi nga tlhentheli endzhaku.